

important facts of Biel's life, and also the *status quaestionis* supplemented by a survey of the problems concerning late medieval nominalism (p. 1-21). Chapter II contains an explanation of Biel's logic, especially concerning its terminology. This study of Biel's logic is a prelude to the discussion of Biel's epistemology and theological method (p. 22-51). Chapter III investigates the epistemology, which is of a theological nature, and it clearly indicates what can be and what cannot be known about God. Biel's distinction between God's absolute order and the created order plays an important part in this chapter (p. 52-83). Chapter IV completes the prolegomena. Biel's theological method is examined and explained, and it appears that his method largely depends on the linguistic approach (p. 84-132). Chapter V sets out to reproduce the strict doctrine on Trinity. The originating of the Son by generation and of the Spirit by emanation is dealt with (p. 133-211). Chapter VI deals with the interpretation of the terms «*persona*», «*constitutum*» and «*relatio*» (p. 212-279).

In conclusion we might say that the dissertation of Schrama is to be considered as an important contribution to the study of Biel's doctrine on Trinity. His inquiry shows a great sense of justice towards the nominalistic theology and it also brings to light the special interest of Schrama for the influence of St. Augustine on Gabriel Biel.

P. DE WIND

Gabrielis Biel Collectorium circa quattuor libros Sententiarum. Liber tertius. Ausp. H. RÜCKERT†, ed. W. WERBECK et U. HOFMANN, coll. V. SIEVERS et R. STEIGER. Tübingen, J.C.B. Mohr, 1979, xx-704 pp., DM 398.

In 1973 verscheen de eerste aflevering van de tekstcritische uitgave van Biels *Collectorium*. Het ging toen om de *Prologus et Liber primus*. Met de regelmaat van twee jaar verscheen in 1975 *Liber quartus, pars prima*, in 1977 *Liber quartus, pars secunda* en in 1979 *Liber tertius*. Ook dit laatste deel is voorbeeldig uitgegeven. Het bevat, behalve Biels tekst, gebaseerd op de gedrukte uitgave Tübingen 1501 (*T*) en op Ms Giessen UB 734 (*G*), een tekstcritisch- en een bronnenapparaat.

De uitgevers hebben *T* als uitgangspunt genomen. Ze vergeleken deze tekst met de editie van Bazel 1508 (*B*) en Lyon 1514 (*L*), en hebben hem gecorrigeerd aan de hand van *G*. Ms *G* geeft weliswaar niet de uiteindelijke tekst zoals die gedrukt is, maar werd toch verhoudingsgewijs kort vóór de uitgave voltooid, namelijk op 13 augustus 1489. Het handschrift, waarvan niet duidelijk vaststaat, dat het door Biel zelf is vervaardigd, begint in 1488, want: «*Sexto sequitur quod, si Verbum nunc dimitteret naturam humanam eamque conservaret, verum esset quod homo 1488 annorum inciperet esse naturalis filius Mariae. Tot enim anni fluxerunt a nativitate Christi usque ad diem, dum haec scribimus*» (p. 116).

Ms Giessen UB 734 behoorde tot de bibliotheek van het Broederhuis te Butzbach. Biel vermaakte in 1474 zijn goederen aan het kapittel van Sint Marcus aldaar, dat hij in 1470 op aandringen van graaf Eberhard van Eppstein had omgevormd tot een convent van Broeders van het Gemene Leven. De stichting kwam onder zijn bestuur tot grote bloei, zowel geestelijk als materieel.

Naar de beproefde indeling van Petrus Lombardus' *Liber Sententiarum* is ook Biels *Collectorium* ingedeeld in vraagstukken betreffende de drieëne God (I), de schepping (II), de verlossing (III) en de heiliging (IV) van de wereld. Het derde boek handelt daarom voornamelijk over het mysterie van de menswording (d. 1-22 met een afsluitend overzicht «*pro qualicumque incipientium eruditione*», p. 352-359). D. 23-36 gaan over de theologale en kardinale deugden, waarin met name d. 27 van belang kan zijn voor Lutheronderzoekers («*Utrum caritas sit habitus inclinans voluntatem hominis ad observationem perfectam praecepti caritatis*»). Luther rekent met deze theologie af in de onder zijn leiding gehouden *Disputatio contra scholasticam theologiam*, 1517. D. 37-40 bespreken de volmaaktheden van het Lichaam van Christus, van Hoofd en ledematen, en de geboden. Het derde boek eindigt met de vraag «*Utrum a veteri lege distet lex nova per praecepta, sacramenta et promissa*», een voorbereiding op het vierde boek, dat over de heiliging van Gods schepping handelt door middel van de sacramenten (bespreking van boek IV, 1 en 2 in *Augustiniana* 25 (1975), 186-188 en 29 (1979), 243-245). Het gehele werk ademt eenzelfde omzichtigheid in taalgebruik als het eerste boek, waarin de uitspraken over de Allerheiligste Triniteit worden afgewogen.

Van Biels incarnatieler is gezegd: «*Man müsste ein besonderes Buch schreiben, wenn man Biels Verständnis des inkarnierten und des eucharistischen Christus und die damit zusammenhängenden Nebenfragen im Bereich der spätmittelalterlichen Theologie darstellen wollte*» (H. OBERMAN, *Der Herbst der mittelalterlichen Theologie*. Zürich, 1965, p. 233).

In de middeleeuwse theologie hebben verschillende christologische modellen gefungeerd: 1) de complete mens, niet louter de menselijke natuur, wordt opgenomen door het Woord; dit is de *assumptus*-leer; 2) de twee zelfstandige naturen worden door het Woord geschraagd, de menselijke natuur bestaat in de goddelijke natuur; dit is de *subsistentie*-leer; 3) in het raam van de onveranderlijkheid Gods heeft God zich met de menselijke natuur bekleed als met een mantel; dit is de *habitus*-leer. De nominalisten nu willen de mensheid van Christus volledig rechtdoen. Biel is daarom tegen de opvatting, dat de menselijke natuur met de persoon van het Woord een eigen *persona* vormt. In de vereniging met het Woord wordt de menselijke natuur van Christus geen persoon in de zin waarin het Woord *persona* is. Er treedt dus geen vergoddelijking op van de mensheid, de mensheid blijft zichzelf, maar zij wordt gedragen door de goddelijke persoon. Volgens deze opvatting wordt de menselijke natuur

niet zelf tot *persona*, maar in vereniging met het Woord realiseert zij zich in een concrete individuele existentie. De menselijke natuur heeft dus geen persoonlijkheid ontvangen. Zij heeft haar subsistentie-in-zichzelf verloren en bestaat nu in de unieke afhankelijkheid van haar *suppositum*, het goddelijk Woord. Er vindt dan ook een *unio suppositalis* plaats in stede van een *unio personalis*. De menselijke natuur geeft aan de goddelijke natuur een *denominatio concretiva*. Of anders gezegd: de menselijke natuur wordt door het goddelijk Woord aangenomen en in de persoon van het Woord (tweede persoon der Triniteit) met de goddelijke natuur verenigd, zodat er één persoon ontstaat, Christus, die als persoon van het Woord uit twee naturen bestaat. Nadat zij aangenomen is door het Woord verliest de menselijke natuur haar persoonlijkheid en bestaat zij niet meer op zichzelf, doch hangt in haar bestaan geheel af van de persoon van het Woord.

Hoe deze vereniging geschiedt acht Biel moeilijk te vatten, met name omdat er niet voldoende duidelijkheid is over het begrip «persoon». De uitdrukking «hypostatische vereniging» verwijst in ieder geval naar vier zaken: de menselijke natuur, de persoon van het Woord, hun intieme aanwezigheid aan elkaar, en de ingestorte gave om de menselijke natuur te vervolmaken. Deze zaken zijn absolute zaken, geen relaties. Biel beschouwt de menswording dus niet als een wonderlijke verknochtheid van God en menselijke natuur zonder meer, zoals Gregorius van Rimini, maar als het in bezit komen van een bijzondere gave waardoor de menselijke natuur zich met God kan verenigen.

Reeds Scotus beweerde, dat het goddelijk Woord zich niet noodzakelijk met de menselijke natuur hoefde te verenigen. God zou ook hebben kunnen besluiten de natuur van een steen aan te nemen. Zo had Thomas van Aquino al eerder gesproken over de mogelijkheid van incarnatie in een *creatura irrationalis*. In het verlengde hiervan moeten we Ockhams *asinus*-christologie zien. Ofschoon het misverstaan van zijn speculaties geleid heeft tot de vorming van een scheef beeld van de laatmiddeleeuwse nominalistische christologie, was het er Ockham zelf slechts om te doen de gevaren van een *assumptus*-leer te keren. «*Quia sicut haec est impossibilis 'lapis est persona divina' etiam si esset assumpta a persona divina, ita haec est impossibilis 'natura humana sustentificatur a persona divina' quia subsistit in persona divina*», Ockham III *Sent.* d. 1, q. 1, G. Biel gaat de *asinus*-problematiek niet uit de weg, maar besteedt er veel minder ruimte aan dan Ockham (p. 9 en 39).

In het derde boek worden Augustinus veelvuldig, Gregorius van Rimini en Thomas van Straatsburg in aanzienlijke mate geciteerd door Biel. Het zou interessant zijn in het kader van de geschiedenis van de theologie na te gaan welke teksten van Augustinus door Biel direct worden aangehaald, zonder bemiddeling van andere zegslieden. Het bronnenapparaat is op deze interesse enigszins ingegaan.

Op enkele plaatsen vermelden de uitgevers, dat zij de daar aangehaalde Augustinusteksten niet in het werk van de kerkvader hebben

teruggevonden, o.a. op p. 276, 278, 288, 415. De tekst op p. 278 is zeker niet van Augustinus, terwijl de uitdrukking «*Evangelium Nazaraeorum*», p. 415, bij Augustinus nergens voorkomt. De thematiek van de tekst op p. 288 is ook te vinden in *De Trin.* IV, 16 en *De Civ. Dei* XIII, 23.

Het is te hopen, dat de uitgave van het tweede boek niet lang op zich zal laten wachten. Wanneer dit verschenen is, misschien vergezeld van enige registers, is een groots werk in godgeleerdheid van een laatmiddeleeuws-nominalistische auteur onder de verdiende aandacht gebracht. Wij feliciteren het team van uitgevers er al bij voorbaat mee.

M. SCHRAMA, O.S.A.